

УДК 811.161.3:81'367 (476)

БЕЗАСАБОВЫЯ СКАЗЫ Ў ПРАЦАХ Я. Ф. КАРСКАГА І Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ: ПАРАЎНАЛЬНЫ АСПЕКТ

Данільчык З.П.

УА “Гродзенскі дзяржаўны аграрны ўніверсітэт”

г. Гродна, Рэспубліка Беларусь

Сярод славурых людзей нашай Бацькаўшчыны пачэснае месца належыць Я.Ф. Карскаму – заснавальніку беларускай філалогіі. Для Гродзеншчыны гэта імя асабліва значнае, бо маленькая радзіма вучонага знаходзіцца менавіта тут, у в. Лаша Гродзенскага раёна нашай вобласці.

Пры выкладанні дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” імя Я.Ф. Карскага ўзгадваецца не аднойчы. Па-першае, пры аналізе навуковых тэкстаў, перакладзеных з рускай мовы на беларускую, увага засяроджваецца на фанетычных, марфалагічных і сінтаксічных асаблівасцях і адзначаецца, што многія з гэтых адметнасцей упершыню былі прааналізаваны і апісаны вучоным у яго фундаментальнай працы “Беларусы”. Па-другое, студэнты штогод рыхтуюць вусныя паведамленні і рэфераты на тэмы, звязаныя з жыццём і навуковай дзейнасцю вучонага, які на працягу паўстагоддзя апублікаваў больш за 700 прац па славесціцы, беларусістыцы і русістыцы і вызначаўся энцыклапедычнасцю свайго навуковага кругагляду, незвычайнай шырынёй даследаванага фактычнага матэрыялу.

Разгледзім ролю Я.Ф. Карскага ў распрацоўцы пытання пра безасабовыя сказы беларускай мовы.

У 1912 годзе Я.Ф. Карскім былі апублікаваны “Нарысы сінтаксісу беларускай мовы”, якія склалі змест 3-га выпуску 2-га тома фундаментальнай працы “Беларусы”. Пры вывучэнні сінтаксічнага ладу беларускай мовы аўтар ахапіў усе вузлавыя пытанні аналізу простага і складанага сказаў, засяродзіўшы ўвагу на такіх аспектах, як прадмет сінтаксісу, паняцце пра сказ, дзейнік і выказнік як неабходныя члены сказа, віды сказаў і г. д.

Не засталіся па-за ўвагай даследчыка і аднаасаўныя канструкцыі, якія ён называў “адначленнымі сказами” [1, с. 313]. Сярод апошніх ім вылучаны дзве разнавіднасці: 1) сказы, якія складаюцца з аднаго дзейніка; 2) сказы, выражаныя адным выказнікам [1, с. 313 – 321]. Свае тэрэтычныя палажэнні Я.Ф. Карскі падмацоўваў багатым фактычным матэрыялам, крыніцамі якога былі помнікі старабеларускай мовы, творы вуснай народнай творчасці, а таксама жывая вусна-гутарковая мова, “падслуханая” ў народзе.

Разглядаючы сказы, “выражаныя адным выказнікам”, Я.Ф. Карскі найперш засяродзіў увагу на безасабовых канструкцыях, якія ён называў “бессуб’ектнымі”. Да іх вучоны адносіў “такія сказы, у якіх дзейніка няма ў наяўнасці і непасрэдна падразумяецца нельга” [1, с. 314]. Хоць у “Беларусах” спосабы выражэння галоўнага члена ў безасабовых сказах часта падаюцца хаатычна, але паспрабуем выдзеліць асноўныя палажэнні пры апісанні “бессуб’ектных” канструкцый.

1. Магчымаць існавання такіх сказаў, на думку Я.Ф. Карскага, засноўваецца на наяўнасці ў мове безасабовых дзеясловаў: *Ужо днее* (Наша

ніва, 1908, № 23, с. 1); А на дворе *змркайтца* (Никиф. Част. 681). Тут жа аўтарам працы робіцца агаворка, што “да гэтых дзеясловаў народная свядомасць лёгка дабаўляе дзейнік, калі не пажадана засяродзіць усю ўвагу на дзеянні (світае дзень)” [1, с. 314], г. зн., што такія канструкцыі лёгка трансфармаваць у двухсастаўныя сказы.

Аналагічны спосаб выражэння галоўнага члена ў безасабовых сказах характэрны і для сучаснай беларускай мовы: *Світала*. Пад ботамі скрыпеў марозны снег (Я. Брыль); *Лёгка ўстаецца*, спорна *працуецца* (М. Лужанін).

2. Асабліва шырока на старонках “Беларусаў” прадстаўлены прыклады безасабовых сказаў, у якіх галоўны член выражаецца асабовым дзеясловам у безасабовым значэнні. Тут аўтарам пазначаецца, што “падобна да рускіх гаворак у ролі безасабовых дзеясловаў ужываюцца многія асабовыя ў 3-й асобе адзіночнага ліку ў спалучэнні з *-ся*, а іншы раз і без яе, асабліва ў прошлых часах” [1, с. 313]: За лычко ремушком *плаціцца* (Нос. Посл. 45); *Стучела – грымела*, али дажджу ни было (Диснен., сообщ. студ. Л. Белявского).

Асабовыя дзеясловы ў безасабовым значэнні шырока ўжываюцца ў прэдыкатыўнай функцыі безасабовых сказаў у сучаснай мове: На вуліцы *пахне* пылам і прэлым лісцем (В. Каваль); На грэблі *калыша* і *падкідае* калёсы (І. Пташнікаў).

Нельга не адзначыць і вельмі слухнай заўвагі Я.Ф. Карскага, што, “як і ва ўкраінскай мове, у беларускай магчыма назіраць у якасці фармальнага дзейніка ў такіх сказах і некаторых іншых бессуб’ектных ужыванне слова *яно* [1, с. 315]: *Яно* можа і *распагодзіцца* (Диснен., сообщ. студ. Л. Белявского). Аналагічныя канструкцыі і зараз шырока бытуюць у народных гаворках.

3. Вялікая ўвага даследчыка была ўдзелена сказам, дзе галоўны член выражаецца “адымным прыслоўем у спалучэнні з дзеясловам *есць – быць*, які мае вельмі паслабленае ў такім выпадку значэнне; пры такіх выказніках паясняльным словам звычайна бывае неазначальнае – даданы выказнік” [1, с. 315]: Покаж мне! – Ни, дзідочка, *няльга* (Ром. III, 337. Рогач.); *Надобе* ўжо самым *заробляць* (ів. 118 Полоцк.).

“Адымныя прыслоўі” ў сучаснай беларускай мове характарызуюцца як прэдыкатывы і шырока ўжываюцца не толькі ізалявана, але і ў спалучэнні са звязкамі і інфінітывам: На полі *душна* (Я. Колас); Дадому ж табе *нельга ісі* (К. Крапіва).

4. Не абмінуў увагай Я.Ф. Карскі ў якасці прыслоўных выразаў назоўнікі, якія ў старажытнай мове былі імёнамі і ў “цяперашні час страцілі сваё знамянальнае значэнне імені і разам з дзеясловам *есць* служаць толькі для ўтварэння неазначальных па асобе выказнікаў” [1, с. 316]: Ці сову об пень, ці пень об сову, усё сове *беда* (Нос. Посл. 180); *Смех* с панских ботаў: адзингареў, другисабаказьеў (Мат. Б. № 11 Новоалекс.).

У сучаснай беларускай мове такія лексемны лічацца безасабова-прэдыкатыўнымі словамі, што ўзыходзяць да назоўнікаў. Спецыфіка іх у тым, што, ужываючыся ў прэдыкатыўнай функцыі, яны ў нейкай меры страчваюць сваё прадметнае значэнне і пераходзяць у разрад слоў катэгорыі стану.

5. У “Беларусах” апісваюцца дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу, якія функцыянавалі ў якасці галоўнага члена безасабовых сказаў. Тут жа Я.Ф. Карскім зроблена слухная заўвага, што ў рускай мове такія канструкцыі сустракаюцца рэдка, “а ў беларускай, як і ва ўкраінскай, вельмі распаўсюджаны, не без уплыву, відаць, польскай мовы” [1, с. 317]: Так яму от лихих людей *зробляно* (Мат. Б. № 10); Тябе *страчено было* (Ром. VI, 370).

Такія сказы ў сучаснай беларускай мове выражаюць стан як вынік пэўнага дзеяння ў мінулым: Шмат *страчана, разгублена* сяброў (Я. Колас); Многа *было сказана* харошых слоў і пажаданняў (П. Пестрак).

6. Прааналізаваны ў “Беларусах” безасабовыя сказы з адмоўнымі словамі *несть, неть, нема, немаши, немашака*. Пры гэтым аўтар заўважаў, што ў такіх канструкцыях “дзеінік ставіцца ў родным склоне” [1, с. 318 – 319]: *Немаши* часу (Мат. Б. № 10 Мозыр); *Нимагайца, нима* маткі (Ром. Мат. Гр. II, 170 Гродн.).

У сучаснай мове такія сінтаксемы кваліфікуюцца як безасабовыя, у якіх галоўны член выражаецца адмоўным словам *няма* ці спалучэннем *не было*. Родны склон імя, што Я. Карскі адносіў да дзейніка, зараз разглядаецца як абавязковае дапаўненне, якім абазначаецца прадмет ці з’ява, што адсутнічаюць: *Няма* сыноў – *няма* падмогі, а сам я стаў слабы на ногі (Я. Колас); Дні тры ў мястэчку ніякай улады *не было* (С. Грахоўскі). Аналагічныя канструкцыі з адсутным галоўным членам шырока бытуюць у сучаснай мове і лічацца аднастаўнымі няпоўнымі. Адмаўленне ў іх перадаецца прэпазіцыйнай да дапаўнення часціцай *ні* ці дапаўненнем, выражаным адмоўнымі займеннікамі *нікога, нічога*: Ранюткі час. Нідзе *нікога*, між дрэў звіаецца дарога (Я. Колас): *Ні дрэў, ні кустоў, ніводнайрачулкі* (І. Шамякін).

Такім чынам, падводзячы вынікі, можна адзначыць, што навуковыя ідэі адносна безасабовых сказаў, якія Я.Ф. Карскі выразна сфармуляваў у “Беларусах”, знайшлі ў наш час адлюстраванне ў акадэмічных граматыках, навуковых працах, навучальных дапаможніках, падручніках для школ і ВУНУ. У сувязі з гэтым дарэчы будзе згадаць думку прафесара М.Г. Булахава, што “на трывалым лінгвістычным падмурку, які заклаў вучоны яшчэ ў дарэвалюцыйны перыяд сваёй дзейнасці, новае пакаленне даследчыкаў збудавала прыгожы будынак навукі пра беларускую мову” [2, с. 257]. І гэта сапраўды так.

ЛІТАРАТУРА

1. Карский, Е.Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. – Вып. 2–3 / Е.Ф. Карский. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 518 с.
2. Булахов, М.Г. Евфимий Фёдорович Карский: Жизнь, научная и общественная деятельность / М.Г. Булахов. – Минск: Изд-во БГУ, 1981. – 270 с.